

Thanatos

ISSN 2242-6280, vol. 2 1/2013

© Suomalaisen Kuolemantutkimuksen Seura Ry.

SOTIEN VAIKUTUS KUOLEMANKULTTUURIIN

Ilona Pajari

Esitelmä Tieteiden yössä Tieteiden talolla 10.1.2013

Käsittelen tässä esitelmässä sekä kuolemaa sodassa että sen vaikutusta muunlaisiin kuolemiin suhtautumiseen, ja myös rauhanajan kuolemankulttuuriin. Sodat mielletään usein poikkeusajoiksi, joiden vaikutus rauhanajan elämään on rajallinen; toisaalta sodat ovat usein kansallisen identiteetin rakennusainetta ja vaikuttavat siihen, miten ihmiset mieltävät oman elämänsä, arvomaailmansa ja sen, millaisia ”me” oikeastaan olemme.

Sotilaan kuoleman historiassa voidaan erottaa kolme erilaista kautta. Varhaiset heimosoturit olivat usein kuollessaan arvostettuja, monesti kaikkein arvokkaimpia kuolleita. Viikinkien kuolemankulttuuri on tästä kenties tunnetuin esimerkki: Valhallaan pääsivät vain taistelussa kuolleet. Germaaneilla soturin kuolema määrittäi hänen koko elämänsä merkityksen. Tällaiset käsitykset innostivat sotureita taistelemaan rohkeammin; toisaalta ne kertovat yhteisön arvomaailmasta ja myös rauhanajan hierarkioista.

Toisaalta jokainen kykenevä aikuinen mies oli soturi. Risto Marjomaa on tehnyt erottelun soturin ja sotilaan välillä teoksessa *Ilmestyskirjan ratsastajat*. Hänen mukaansa soturille sota on ensisijaisesti tilaisuus osoittaa henkilökohtaista kuntoisuuttaan, kun taas sotilas taistelee

vähemmän yksilökeskeisesti, yhteisön hyväksi ja yhteistyössä muiden kanssa. Järjestäytyneemmän sodankäynnin yleistyessä jälkimmäinen ajattelutapa on tullut vallitsevaksi ja suositeltavammaksi. Toisaalta sotilaiden ihailussa voi usein nähdä soturimentaliteetin piirteitä: henkilökohtaisilla ominaisuuksilla on edelleen paljon merkitystä. Sotilaan kuolemassa korostuvat usein myös soturimaiset piirteet.

Heimo- ja klaanisotien aikakaudella soturin sankarikuolema oli järjestettävissä periaatteessa kaikille sotateille. Suurempien armeijoiden kehittyessä tilanne kääntyi toisenlaiseksi: satojen ja tuhansien miesten armeijoissa, ja sotien ollessa erityisen tuhoisia, ei jokaisen vainajan arvokas ja yksilöllinen hautaaminen tullut enää kyseeseen. Samoin armeijat muuttuivat yhä hierarkkisemmiksi, ja monessa maassa ja kulttuurissa kehittyi erityinen sotilasluokka, jonka jäsenille varattiin varsinaiset sotakuoleman rituaalitkin, sikäli kuin niitä esiintyi. Esimerkiksi antiikin Roomasta tällaisia ei juuri tunneta. Kasvavan imperiumin laidoilta värvättyjen, ja rajaseuduilla kuolleiden sotilaiden kohtaloa ei juhlittu eikä muistettu. (Marjomaa 2000, 319–326.)

Pakko haudata ruumiit nopeasti oli keskeinen syy siihen, että sotilaan kuoleman rituaalit olivat niukkoja. Tämä on seikka, joka määrittää ihmisten kuolemanrituaaleja nykyäänkin, vaikka sitä ei aina tulla ajatelleeksi. Hautaamaton ruumis on aina kulttuurinen ja myös uskonnollinen ongelma, mutta ennen toimivan kylmäsäilytyksen aikaa se oli myös vakava käytännön ongelma. Suurimpien sotapäälliköiden ruumiit voitiin tuoda kotiin ja haudata perhehautaun. Joskus näissä käytettiin luovaa mielikuvitusta: esimerkiksi Azincourtin taistelussa vuonna 1415 kuolleiden Yorkin herttuan ja Surreyn jaarlin ruumiista keitettiin ensin lihat pois, ennen kuin heidän luunsa tuotiin kotiin Englantiin. (Marjomaa 2000, 328.)

Sotakuoleman kaksijakoisuus ja epätasa-arvo jatkuivat Ranskan vallankumoukseen asti. Tavallisen sotilaan kohtalona oli tulla haudatuksi usein merkitsemättömään hautaan, jonka vain hänen toverinsa tunsivat jos hekään; päälliköiden haudat ja muistomerkit tunsivat kaikki. Itkuvirret eivät ehkä ensimmäiseksi tule mieleen sotilaan kuolemasta puhuttaessa, mutta Venäjältä tunnetaan hautajais- ja häätöjen lisäksi myös sotamiesitkut. Sotaan lähtevä mies ei todennäköisesti palannut koskaan, joten häntä itkettiin kuin vainajaa. (Konkka 1985.) Sotilaathan

eivät ennen 1800-lukua useinkaan kuolleet todennäköisimmin taistelussa vaan erilaisiin tauteihin, jotka levisivät liikkuvissa sotajoukoissa ja joita liikkuvat sotajoukot levittivät.

Ranskan vallankumousarmeijan kaatuneiden kuoleman merkitys oli hyvin toisenlainen kuin ammatti- ja palkka-armeijoiden. Heidän katsottiin kuolleen yhteisön puolesta, ei ainoastaan ruhtinaan tai kuninkaan. Niinpä jokaista heistä pyrittiin kunnioittamaan myös yksilönä. 1800-luvun mittaan kansalliset asevelvollisuusarmeijat korvasivat palkka-armeijat useimmissa länsimaissa. Tämä merkitsi myös sotilaan kuoleman merkityksen uudelleenarviointia. Edelleen kaatuneiden hautaaminen oli suhteellisen epätasa-arvoista, mutta koska sotilaan ajateltiin olleen myös isänmaallinen kansalainen, hänen antamansa uhrin merkitys korostui. Sodissa kansakunnan sanottiin myös todistavan pystyvyytensä. Tämä koski erityisesti miespuolisia kansalaisia, joista kansakuntien useimmiten edelleen ajateltiin koostuvan. Kyse ei siis enää ollut massa-armeijoista tässä mielessä, vaikka sodankäynti nimenomaan kehittyi kohti massa-armeijoita. Jokaisen sotilaan kuitenkin sanottiin olevan yksilö, jolla on henkilökohtaiset syynsä lähteä sotaan. Tämän voi nähdä sekä sotakuoleman todellisuuden peittelynä, että tapana motivoida sotilaita taistelemaan.

Euroopassa vallitsi Napoleonin sotien jälkeen suhteellinen rauhan kausi. Sotilaan sankarillisen kuoleman ihanteet saivat kehittyä ilman todellisuuden häiritsevää vaikutusta. Saksan ja Ranskan välinen sota vuonna 1870 vain korosti sankaruusajattelua. Philippe Arièsin mukaan vuosien 1870 ja 1914 välillä Ranskassa kehittyi kaatuneiden sotilaiden kultti. Siinä oli keskeistä se, että kaatuneet sotilaat voitiin rinnastaa marttyyreihin. (Ariès 1977 (2), 257–258.) Sotakuolemalla kansallisvaltiokeskeisessä ja demokraattisessa mielessä onkin aina myös uskonnollissävytteinen tulkintansa: jo kirkkoisä Augustinuksen mukaan kristitty, vaikkei saanutkaan tahtoa kenellekään pahaa eikä tappaa ketään, oli oikeutettu puolustamaan hyvää pahuutta vastaan. Useimmat kansallisten armeijoiden sodat on käyty tässä hengessä. Tarpeellisten viholliskuvien luominen olisi aivan oma esitelmän aiheensa; tässä yhteydessä riittää kun totean, että yksikään armeija ei liene lähtenyt sotaan ajatellen olevansa väärässä. Pakollinen *Tuntematon sotilas* -sitaatti valaissee asiaa sekin: ”Tästä lähtien sitä ollaan rosvoretkellä”, totesi Lahtinen joukkojen ylitettyä vanhan rajan jatkosodassa. (Linna 2000, 167.)

Tämä pitkällinen johdatus sotakuoleman historiaan on ollut tarpeen, jotta kansallisten armeijoiden ja niiden kaatuneiden sankarien vaikutus muuhun kuolemankulttuuriin tulisi ymmärrettävämmäksi. Silloin, kun sotakuolema tapahtui usein hyvinkin kaukana sotilaan lähipiiristä, eikä siitä välttämättä tullut edes tietoa omaisille, ei sotilaan kuolema voinut vaikuttaa siviilien ja rauhanajan kuolemankulttuuriin paljoakaan. Suurimpien sotapäälliköiden hautajaiset näkyivät rahvaankin arjessa, mutta selvien säätyerojen vuoksi niiden vaikutus muiden ihmisten ajatteluun oli rajallinen. Vasta, kun jokaisen sotilaan kuolema liitettiin kansakuntaan, johon taas kaikkien kansalaisten ajateltiin liittyvän, saattoi sotilaan kuolemasta tulla yhteinen kansallinen kokemus.

Ensimmäinen maailmansota oli tässä suhteessa merkittävä vedenjakaja. 1800-lukulaiset ihanteet pantiin toden teolla täytäntöön, vaikka monissa maissa, ei vain Ranskassa, ihanteellisia kuvia sotilaan kuoleman uhrautuvuudesta, sankarillisuudesta ja yleisestä siunauksellisuudesta oli esitetty laajalti. Niistä tuli erityisesti poikien kasvatuksen keskeistä ainesta. Antiikin Kreikan ihanteet tulivat tutuiksi varsinkin klassillisten lyseoiden kasvateille. Eino Leinon kääntämä ja Sibeliuksen säveltämä *Ateenalaisten laulu* kertoo tästä ajasta erittäin paljon: ”Kaunis on kuolla kun joukkosi eessä, urhona kaadut, taistellen puolesta maas, puolesta heimosikin”...

Ensimmäisessä maailmansodassa ei kuitenkaan taisteltu miekoin ja kilvin, eikä paikkana ollut Marathon tai Thermopylai, vaan itä- ja länsirintamien juoksuhaudat. Uudenlaisen sodankäynnin ja aseiden aiheuttamat mullistukset vaikuttivat siihen, että tappiotkin olivat ennennäkemättömän suuria. ”Länsirintamalta ei mitään uutta”-tilanne aiheutti paljon kyynisyyttä, mutta omaisten surua ei lievittänyt se, että niin moni muukin kuoli. Jonkinlaisia sankari-ihanteita halusivat vaalia nekin sotilaat, jotka muuten olivat menettäneet uskonsa ihanteisiin. Ihanteet käännettiin koskemaan miesten välistä toveruutta ja ihmisten välistä yhteisyyttä. (Fussell 1975; Winter 1995.)

Pat Jalland on pohtinut brittiläisen kuolemankulttuurin muuttumista 1900-luvulla. Hänen mukaansa osa peribrityläiseksi mielletystä *stiff upper lip* -ajattelusta on peräisin juuri ensimmäisen maailmansodan kaatuneiden suremisesta. Britithän siirsivät kotiseudulle lopulta vain yhden, Westminster Abbeyyn vuonna 1920 haudatun tuntemattoman sotilaan, joten

omaisten oli sodan vielä kestäessä tyytyminen abstraktiin suruun, vailla hautajaisia tai hautaa. Sotaponnistusten tukemiseksi ei myöskään sopinut valittaa osaansa eikä kritisoida sotilaan kaatumiseen johtaneita syitä. Kaatuneiden omaiset päinvastoin nostettiin kansakunnan esikuviksi: heidän tuli kantaa surunsa arvokkaasti ja ainakin esiintyä, kuin he hyväksyisivät osansa. Olivathan he antaneet isänmaalle suurimman uhrin. (Jalland 2010.)

Jallandin mukaan sotakuoleman korostaminen aiheutti sen, että siviilien kuolemiakaan ei sopinut surra, ainakaan enempää kuin kaatuneita. Esimerkiksi espanjantaudin uhrin on pääosin unohdettu, koska oli niin paljon muuta surtavaa. Tämä tuhoisa influenssahan raivosi Euroopassa ja muualla maailmassa vuosina 1918–1920. Jalland katsoo, että sankarivainajien omaisilta vaadittu hillitty sureminen esti aiempaa kuolemankulttuuria toteutumasta; olisi ollut sopimatonta valittaa vähempiarvoisiksi miellettyjä kuolemia, kun jotkut antoivat elämänsä yhteisen hyvän puolesta.

Suomi osallistui ensimmäiseen maailmansotaan vain välillisesti, oman sisällissotansa osalta. Joku voi tietysti katsoa, että suomalaisen jääkäritkin edustivat Suomea taistellessaan Saksan joukoissa. Joka tapauksessa Suomen sisällissota oli erilainen kuin monet muut ensimmäisen maailmansodan rintamat; sodan motiivit olivat toiset, samoin armeijat koottiin eri tavoin ja sotiminen oli pääosin kansakunnan sisäistä.

Sisällissodan kaatuneiden osakseen saamat kuolemanrituaalit vaihtelivat. Sankarihautajaisperinteet tunnettiin, olihan Suomessa järjestetty sellaisia sotaa edeltävinä vuosina useitakin. Sodan alussa omaiset kuitenkin huolehtivat pääosin kaatuneista. Juha Poterin mukaan varsinkin valkoinen armeija kuitenkin havaitsi sankarihautajaisten sodanpäämääriä edistävän vaikutuksen, joten niistä pyrittiin sodan kuluessa järjestämään juhlava tilaisuus, jonka puheissa voitiin myös selvittää sodan merkitystä ja kaatuneiden uhrin arvoa. Sisällissodan oloissa tämä mahdollisuus on ollut erittäin tärkeä. (Poteri 2009.)

Punaisten sankarihautajaiset muistuttivat samoin mahdollisuuksien mukaan sotilashautajaisia. Toki kaupungin halki kulkeva hautajaissaatto, seppeleet ja musiikkiesitykset olivat osa tavallisiakin tuon ajan hautajaisia. Punaisten hautajaisissa arkut oli saatettu maalata punaisiksi aatteen värin mukaan. (Peltonen 2000.) Valkoisten hautajaisissa arkut olivat yleensä valkoisia, kuten toisen maailmansodan suomalaisissa sankarihautauksissakin. 1900-luvun toisella

vuosikymmenellä tämä oli kuitenkin aikuisten hautajaisissa poikkeuksellista. Vain lasten ja nuorten arkut maalattiin valkoisiksi, muiden mustiksi. Valkoisen värin ajateltiin symboloivan vainajan viattomuutta. Näin aikuisenkin kaatuneen sotilaan ajateltiin olevan synneistä puhdas, olihan hän kaatunut oikean asian puolesta. Marttyyriajattelu oli siis tunnettu ja käytössä. Nykyisissä suomalaisissa hautajaisissa arkku on käytännössä aina valkoinen, ellei se ole puunvärinen. Sankarihautajaisten vaikutus rauhanajan kuolemankulttuuriin on siis nähtävissä tässäkin asiassa.

Sankarivainajat haudattiin hautausmaan parhaalle paikalle, yhtenäisille sankarihautausmaille. Näistä muodostui maailmansotien välisenä aikana erityisesti suojeluskuntien kulttipaikkoja, joilla käytiin itsenäisyyspäivinä ja muina merkkipäivinä, sekä pidettiin esimerkiksi valatilaisuuksia. Vapaussodan perinnön vaalimisessa sankarihautausmaat olivat siis keskeisiä. Hautakynttiläperinne yleistyi Suomessa vasta toisen maailmansodan jälkeen, ja silloinkin erityisesti sankarihautausmailla, mutta esimerkiksi Vaasasta ja Jyväskylältä on tietoja Kirkollisen Kansanperinteen Arkistossa, että kynttilöitä olisi viety sankarihautoille jo sisällissodan jälkeen. Ilmari Wirkkalan mukaan juuri sankarihautausmaat kehittivät suomalaista hautausmaakulttuuria ja saivat ihmiset kiinnittämään muutoinkin tarkempaa huomiota hautausmaiden hoitoon ja suunnitteluun. (Wirkkala 1945.)

Vuoden 1918 jälkeen punaisten kaatuneiden hautojen tilanne oli toisenlainen. Punaisia ei haluttu välttämättä haudata kirkkomaalle lainkaan, katsottiinhan heidän nousseen laillista esivaltaa vastaan ja taistelleen jopa sielunvihollisen asialla. Teloitetut saatettiin haudata teloituspaikan läheisyyteen, eikä näitä hautoja sallittu välttämättä merkitä mitenkään. Näihin metsissä sijaitseviin hautoihin liittyi myös monia uskomuksia ja pelkoja. Jo ennen toisen maailmansodan alkua esiintyi halua tuoda nämäkin vainajat siunattuun maahan, ja toisen maailmansodan aikana alettiin punaisia kaatuneita siirtää pois epävirallisilta hautapaikoilta.

Sisällissodan valkoisten vainajien hautaaminen poikkesi useimpien muiden ensimmäisen maailmansodan kokoneiden maiden hautaustavoista. Brittien taistelupaikkojen läheisyydessä sijaitsevat sankarihautausmaat on jo mainittu; samaan pyrkivät monet muutkin maat. Ranskassa vastustus oli kuitenkin suurta, ja omaiset siirsivät kaatuneita myös omavaltaisesti.

Yhdysvalloissa päätettiin ensin siirtää kaatuneet kotimaahan, sitten tehtiin päätös Euroopassa sijaitsevista hautausmaista. Lopulta erityisesti äitien aktiivisuus sai suunnan kääntymään kohti kotimaata; kuten Ranskassakin, äidit olivat asiassa äänekkäimpiä. Sankarin ja hänen äitinsä suhde on ollut hyvin erityinen myös Suomessa. (Kemppainen 2006.)

Saksa, sodan häviäjänä, ei kyennyt organisoimaan kaatuneiden hautaamista kansallisesti. Kansainväliset sopimukset kuitenkin velvoittivat entiset viholliset huolehtimaan saksalaistenkin kaatuneiden arvokkaasta hautaamisesta. (Mosse 1990, 82.) Venäjällä tilanne oli jälleen toinen: muuttuihan maa vallankumouksessa Neuvostoliitoksi, eivätkä vanhan vallan puolesta kaatuneet kiinnostaneet enää valtiovaltaa. Nämä vainajat käytännössä unohdettiin, olihan vallankumouksenkin sankareita haudattavana. (Merridale 2000.)

Suomessa kuitenkin kyettiin melko systemaattisesti tunnistamaan ja hautaamaan ne, joiden katsottiin kuolleen isänmaan puolesta. Kaupunkien ja pienempien taajamien keskeisillä paikoilla sijaitsevat sankarihaudat korostivat vanhaa jakoa eri alueisiin hautausmaalla: olivathan parhaat paikat kirkon vieressä perinteisesti varatut merkkihenkilöille, siinä missä köyhät saivat tyytyä kirkkomaan aitaa lähempänä oleviin hautoihin tai linja- eli rivihautoihin, joihin haudattiin useita vainajia kerralla. Kirkkomaan huonoimmat paikat taas oli varattu esimerkiksi väkivallan uhreina kuolleille ja itsemurhan tehneille. Vaikka kirkkolaki lakkasi tunnistamasta näitä eroja, ne elivät Juha Pentikäisen mukaan kansanperinteessä edelleen, ja niitä noudatettiin monin paikoin vielä 1900-luvun vaihteessa. (Pentikäinen 1990, 126–127.)

Kun talvisota alkoi marraskuun viimeisenä päivänä vuonna 1939, useimmille suomalaisille oli selvää, minne oikean asian puolesta kaatunut suomalainen sotilas oli haudattava. Puolustusvoimat ei kuitenkaan täysin havainnut tätä asiaa: ohjesäännöt tunsivat kaatuneiden evakuoinniksi kutsutun toiminnan vain osittain ja vaillinaisesti. Sotilaspastoreilla oli ohjeet kenttähautauksesta; sotasairaaloilla oli ohjeet vainajien lähettämisestä kotiseudulle, mutta suuri osa vainajista ei koskaan kulkenut niiden kautta. Talvisodan alussa oltiinkin siinä käsityksessä, että kaatuneet haudattaisiin taistelupaikkojen läheisyyteen. Voimakas vastustus sotilaiden ja myös upseeriston taholta kuitenkin muutti käytännön, ja 24. tammikuuta 1940 annettiin

ensimmäiset viralliset ohjeet Kaatuneiden evakuoimiskeskusten perustamisesta. Epävirallisesti näitä oli ollut olemassa jo aiemmin. (Kemppainen 2006.)

Vaikuttivatko siviilien näkemykset kaatuneiden kohtalosta armeijan toimintaan? Jossain määrin näin on, olihan suuri osa sotilaista ollut vielä hiljattain siviilielämässä ja jakoi sen arvostukset. Samoin ammattisotilaat tunsivat ympäröivän yhteiskunnan ja tiesivät, miten se asioista ajattelee. Tarinat siitä, miten pohjalainen suojeluskuntien lähetystö olisi marssinut Mannerheimin puheille ja vaatinut muutosta, voidaan kuitenkin jättää omaan arvoonsa. Sodan aikana ei puolustusvoimien ylipäällikön puheille päästä noin vain; lisäksi kenttäpiispa Johannes Björklundin mukaan Mannerheim piti kaatuneiden evakuoimista kotiseudulle aluksi erikoisena, mutta tuli myöhemmin ymmärtämään sen erityisen suomalaiseksi tavaksi. (Sillanpää 2002, 79–81.)

Kaatuneiden evakuoimiskeskusten johdossa toimivat sotilaspastorit; työvoimana käytettiin pääasiassa työvelvollisia ja lottia. Ketään ei tähän raskaaseen tehtävään pakotettu, eivätkä kaikki sitä kestäneetkään. Varsinkin nuorissa ihmisissä oli jo monia, jotka eivät olleet koskaan nähneet kuollutta ihmistä. (Palva 1997.) Yleinen kuolleisuuden aleneminen ja tapakulttuurin muuttuminen olivat jo vaikuttaneet asiaan, vaikka toista maailmansotaa usein pidetäänkin vedenjakajana suomalaisessa kuolemankulttuurissa.

Kaatuneiden evakuoinnista tuli välirauhan aikana itsenäinen huoltolaji ja aiemmin tilapäiseliminä toimineet evakuoimiskeskukset virallistettiin. Tästä huolimatta koko toisen maailmansodan ajan kaatuneiden evakuoiminen kotiseudulle myös kyseenalaistettiin. Varsinkin jääkäriupseerien mielestä se oli jossain määrin epäsoitilaallista, eikä tuonut tarpeeksi esiin sotilaan kuoleman erityisyyttä; myös käytännön ongelmia esiintyi, etenkin kesän 1944 perääntymisvaiheessa. Syksyn 1941 etenemisvaiheessa suoritettiin tilapäisiä kenttähautauksia, mutta nämä vainaja siirrettiin myöhemmin kotiseuduilleen. Samoin talvisodan kaatuneita siirrettiin takaisinvalloitetulle alueelle, jonne ne sittemmin luonnollisesti jäivät, kunnes 1990-luvulla alettiin jälleen etsiä ja siirtää suomalaisia sankarivainajia rajan takaa. Periaatteesta saada kaatunut sotilas siirretyksi kotiseudulle on pidetty mahdollisuuksien mukaan tiukasti kiinni. (Kemppainen 2006.)

Suomalaisten kansainvälisesti katsoen voimakas ja systemaattinen pyrkimys on seurausta monesta eri tekijästä. Itse pidän vuoden 1918 perintöä monella tapaa tärkeänä selittäjänä, vaikka olen usein joutunut tässä asiassa vastaamaan myös kritiikkiin. Valkoisten vaalimat vapaussodan perinteet ovat luonnollinen esikuva sille, miten myös ”toisessa ja kolmannessa vapaussodassa” haluttiin menetellä; tämä argumentti esitetään myös aikalaislähteissä. Toisaalta punaisten vainajien kohtalo lienee sananmukaisesti kummitellut taustalla: metsässä, kenties tuntemattomassa tai ainakin omaisille tavoittamattomassa paikassa lepäävä vainaja ei voinut olla suomalainen oikea sankarivainaja. Koska talvisodan ihmettä on pidetty myös kansallisen sovinnon symbolina, lienee kansalliseksi hautaustavaksi tunnistetun hautauksen suominen kaikille siihen osallistuneille looginen seuraus.

Sankarivainajiin liitetyt merkitykset noudattelivat Suomessa kansainvälisiä esikuvia, joskin monia kansallisia erityispiirteitäkin esiintyi. Suomessa esimerkiksi kaikki kaatuneet miellettiin samanarvoisiksi; tämän huomaa jo sankarihautausmailla, joilla sotilasarvo ei vaikuta hautaan, sitä ei aina edes mainita. Tosin aluksi oli olemassa erilaisia määräyksiä siitä, millainen kuolintapa vaadittiin sankarihautaan hautaamiseksi: esimerkiksi itsemurhan tehneet tai onnettomuuksissa kuolleet eivät kuuluneet tähän ryhmään. Sittemmin määräyksiä väljennettiin, ja nämäkin kuolemansyyt voitiin katsoa sodasta johtuviksi. Suomalaisen sotilaan sankaruus koski myös näitä uhreja. Samoin työvelvolliset ja lotat, yleensä kaikki rintamatehtävissä olleet voitiin haudata sankarihautaan. ”Sodassa oleminen” itsessään kuvastaa suomalaista sotasankaruuden käsitettä erittäin hyvin.

Kaikkia kaatuneita ei haudattu sankarihautaan. Jos perheellä oli jo olemassa hautapaikka, ja he halusivat haudata vainajansa siihen, tämä oli mahdollista. Kuten aiemmin mainitsin, köyhimmille oli edelleen monella seudulla varattuna ilmainen paikka rivihaudassa, jossa varsinaista omaa hautapaikkaa ei siis ollut. Heille oma, merkitty paikka sankarihautausmaalla, ja vielä kivi ja kukat ilmaiseksi, oli huomattava arvonnousu hautaamisasioissa. Siksikin sankarihautojen voidaan sanoa muuttaneen suomalaista kuolemankulttuuria. Omasta hautapaikasta alkoi muodostua normi, joka nyttemmin on tosin katoamassa uurnalehtojen ja

tuhkansirottelupaikkojen yleistymisen myötä. Aikanaan se on ollut kuitenkin yhteiskunnallisen aseman ja arvostuksen osoitus.

Toinen syy evakuoida kaatuneet kotiseudulle, vuoden 1918 perinteiden lisäksi, oli mielikuva suomalaisesta sotilaasta. Vuonna 1918 suurin osa varsinkin valkoisista sotilaista oli kotoisin maaseudulta; myös 1930-luvun lopussa suuri osa suomalaisista sai edelleen elantonsa tavalla tai toisella maataloudesta. Suomalaisuuden ihannekuvissa maaseutu esittikin usein hyvän roolia; kaupungeissa taas asuivat pahuus ja synty. Tämä ei ole vain Suomi-filmin maailmankuvaa vaan myös esimerkiksi suojeluskuntien teksteissä ajatus elää ja voi hyvin. Talonpoikaisen Suomen maailmassa kirkko keskellä kylää oli olennainen osa sen toimintaa. Suomalaisten ajateltiin pysyneen paikallaan vuosisatoja, esi-isiltä perittyjä peltoja viljellen. Puhuttiin ”pellon uskollisista pojista”, jotka olivat vaihtaneet auran miekkaan, mutta eivät varsinaisesti halunneet sitä. Vain velvollisuuden- ja oikeudentunto sai heidät lähtemään sotaan. Tällainen lakonisuus ja jopa tietynlainen epäsoitilaallisuus, jos verrataan sitä maailman sankarisoturien sotakeskeiseen eetokseen, edellytti, että pellon poika sai palata peltojensa lähelle kuolemassa.

Suomalaisten sanottiin kuvastavan talonpoikaisia hyveitä myös suremisessaan. Suomalaisuuteenhan oli jo 1800-luvulla liitetty hillittyys, eleettömyys ja rauhallisuus, vastakohdaksi rajuille ja tunteellisille slaaveille ja toisaalta kopeampina pidetyille ruotsalaisille. Pitikö tämä aina ja kaikkialla paikkaansa, on kysymys sinänsä. Varmaa on, että suoranaista jäyhyyttä pidetään suomalaisuuden ydinolemuksena, varsinkin suomalaisten itsensä keskuudessa.

Olavi Paavolainen piti jatkosodan aikaisessa päiväkirjassaan tuon ajan sotilashautajaisia suorastaan masentavina; karjalaispoika ei ymmärtänyt senaikaista ”karuudella urheilua” eikä pitänyt sitä tarpeellisena. (Paavolainen 1946, 162.) Sotilaallisuuden pakonomainen korostaminen lienee joskus aiheuttanut tällaistakin; toisaalta sota-aika toi omat haasteensa suremiseen. Jo jatkosodan alkuvuosina sotilaspapit valittivat ”tyhjien fraasien” toistamista, varsinkin rintamamiesten kuullen. Isänmaallisten puheiden aika oli ohi, kun miehet olivat itse käytännössä nähneet, mitä sota on ja mitä se ihmiselle tekee.

Kotirintamalla fraasit ja ihanteet elivät paljon pitempään. Miten muutenkaan olisi käynnissä olevaa sotaa voitu hahmottaa, kun siitä saatiin välillä niukasti tietoja, eikä kritiikkiä voinut sotaa käyvässä maassa kovin suoraan esittää? Jatkosodan loppupuolen sanomalehtien kuolinilmoituksista kuitenkin huomaa tiettyjen teemojen vähittäisen häviämisen. Siinä, missä talvisodan aikana lainattiin Vänrikki Stoolin tarinoita ja Ateenalaisten laulua ja jatkosodan alussa uskottiin Suomen suureen tulevaisuuteen ja Karjalan kansan nousuun, nyt korostuivat henkilökohtaiset tunteet ja yksilöllisyys. Ennen sotia ei kuolinilmoituksissa useinkaan nähty yhtä useampaa muistolausetta eli värssyä; jatkosodan loppupuolella niin vanhemmilla, sisaruksilla kuin morsiamellakin alkoi olla oma sanansa sanottavana. Sodan seurausta lienee siis tavallaan ollut myös suremisen yksilöllistyminen: haluttiin tuoda omat tunteet esille, ei vain tyytyä siihen, mitä joku muu päätti tai oli yleisesti sopivaa.

Omien tunteiden esille tuominen saattoi muuten olla kaatuneiden omaisille vaikeaa. Suruviestin tuoneesta papista alkaen heille tarjottiin tiettyä roolia ja suremisen tapaa. Vakaan, talonpoikaisen suomalaisen sotilaan läheisen tuli luonnollisesti surra rakkaintaan yhtä eleettömästi kuin tämä oli sotaan lähtenyt. Avoin itkeminen ei oikein sopinut tähän kuvaan. Mika Waltari kuvaa pienoisoromaanissaan *Antero ei enää palaa*, miten ihmiset tulevat katsomaan sankarivainajaa ennen tämän siunaustilaisuutta. Yksi nuori nainen nyyhkäisee, mutta ihmiset kääntyvät hänestä pois. Todellisuudessa ihmiset tietenkin itkivät, mutta julkisuudessa kuvattiin lähinnä uhrinsa tyynesti kantavia ja siitä tietyllä tavalla jopa iloitsevia sankarivainajien omaisia. (Waltari 1940.)

Erityisesti kaatuneiden äidit, joita kutsuttiin sankariäideiksi, kuvattiin tällaisiksi ihannehmisiksi. Kuvaus synnytti tietynlaisen kehäpäätelmän: koska poika oli kaatunut sodassa, hänen oli täytynyt olla isänmaallinen, ja hänen isänmaallisuutensa täytyi olla peräisin hänet kasvattaneelta äidiltä. Koska poika todellakin oli kaatunut sodassa, ja oli lohduttavaa kuulla kuinka häntä ylistettiin, äidin oli vaikea kieltäytyä isänmaallisen sankariäidin kunnian. Joidenkin mielestä ehkä jopa loukkaava, mutta tämän ajatus- ja toimintamallin erinomaisesti esille tuova kuvaus löytyy Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -romaanista, jossa kylän langenneen naisen Aunen hyvin vähän kunniallinen poika Valtu kaatuu sodassa. Kyseessä on Pentinkulman ensimmäinen sankarivainaja, joten halussaan käsitellä isänmaan ja uhrin teemoja niin Valtu kuin Aunekin

saavat osakseen kunnioitusta ja ihailua. Jokainen äitinsä menettänyt poika ja sodassa kaatunut poika varmasti ansaitsevatkin ne, mutta suhtautumisen muutos paikkakunnan väen keskuudessa ja myös Aunen käytöksessä on omiaan luomaan jopa koomisen vaikutelman. (Linna 1970, 418–428.)

Yleisesti ottaen vieraammat ihmiset näkivät sodan loppuun asti asialliseksi puhutella sankarivainajien omaisia asiaankuuluvien puheenparsin. Esimerkiksi kirjeissä pojan sanottiin antaneen suurimman ja parhaan uhrin; samoin omaisten, erityisesti äitien kunniaa ja uhria korostettiin. Sankarivainajien vanhempien oli kuitenkin usein vaikeaa todella itse suhtautua asiaan aivan näin. Poikansa ilolla sotaan lähettänyt äitikin saattoi masentua ja menettää uskonsa sotaan ja sen merkitykseen, kun menetys sattui omalle kohdalle. Ihanteet pitivät kenties sodanaikaista yhteiskuntaa henkisesti pystyssä, mutta niiden todeksi eläminen saattoi käytännössä olla hyvin vaikeaa.

Kaikki kuluu käytössä, niin sanat ja ajatuksetkin. Nykyihmiselle tuttu tilanne: ”En tiedä mitä sanoa”, juontuu osittain myös sota-ajan kokemuksiin. Moni asia menetti merkityksensä tai sen esille tuomiseen eivät enää sopineet vanhat tutut fraasit. Moderni ihminen pyrki muutenkin elämässään ja ilmaisussaan omaperäisyyteen, mutta perinteistä luovuttaessa ei aina ollut mitään, mitä laittaa tilalle. Sota-aika oli monella tapaa kuoleman leimaamaa; sodan loputtua ei välttämättä haluttu palata entiseen, melko tunnepitoiseen ja moninaiseen suremisen kulttuuriin. Koska sankarivainajia oli opittu suremaan hillitysti, kävi Suomessa samoin kuin Isossa-Britanniassakin: siviilivainajia ei koettu sopivaksi surra ainakaan laajamittaisemmin kuin sankareita.

Suuret sankarihautajaiset aiheuttivat vastareaktion: siviilien hautajaiset muuttuivat sodan jälkeen pienemmiksi, lähinnä perhejuhliksi. Tämä ei johtunut ainoastaan sodasta, ja pyrkimystä hillittyyn suremiseen oli ylempien luokkien keskuudessa esiintynyt jo aiemmin. 1930-luvun käytösoppaissa neuvottiin: ”Älä tee surustasi turhuutesi välikappaletta.” Aito ja rehellinen suru ei edellyttänyt suuria eleitä. Sodan aikana kuolinilmoituksissa yleistyi muistolause: ”Suurin suru on sanaton, äänetön katkerin tuska.” Sota pikemminkin tuki alkanutta kehitystä kuin aiheutti sen; sodan vaikutus oli kuitenkin myös itsessään voimakas.

Samantapainen kehityskulku on kuitenkin ollut havaittavissa myös sotatoimista sivussa olleessa Ruotsissa: siellä Birgitta Skarin Frykman on tutkinut Göteborgin työläisyhteisön hautajaiskulttuuria, ja havainnut, miten suuntaus kohti pieniä hautajaisia voimistui toisen maailmansodan jälkeen. Skarin Frykman näkee syyksi muun muassa bourdieulaisten distinktiopyrkimyksen. Työläiset näet saattoivat 1800-luvun lopulta lähtien järjestää yhä suurempia ja näyttävämpiä hautajaisia, koska sairaus- ja hautausapukassojen korvaukset toivat vainajan omaisille muuten niukkoja käteisvaroja. Tapaa tietysti paheksuttiin, olihan rahat tarkoitettu leskien ja orpojen elämiseen eikä punssin tarjoamiseen naapureille ja työtovereille, mutta syy toimintaan oli selvä. Suuret hautajaiset olivat ylempien luokkien tapa ja merkki kunniallisesta ja hyvästä elämästä. Samaan aikaan varsinkin virkamiesten palkkojen ostovoima laski, ja keino tehdä oman luokan hautajaisista erottuvat ja erilaiset kuin alemmilla luokilla oli selvä. Alettiin korostaa pienten hautajaisten tyylikkyyttä ja sitä, miten niissä aidot tunteet pääsivät paremmin esille kuin suurissa massatapahtumissa. (Skarin Frykman 2007.)

Näin voi hyvinkin olla, ja kuolemantutkimuksessa on moneen kertaan kyseenalaistettu se, miten suuret rituaalit eivät välttämättä merkitse tunteiden parempaa ja psykologisesti onnistuneempaa käsittelyä. Kenties suremisen niukkojen ulkoisten muotojen korostaminen tavoitteli tätä asiaa aikana, jolloin varsinkaan suomalainen psykologia ei vielä tunnistanut erityisen hyvin ihmisen emootioita ja traumoja. Onhan tunnettua, miten esimerkiksi sotaveteraaneille tarjottiin lääkkeeksi painajaisiin kovaa työtä – moni löysi myös alkoholin lyhytaikaisen lohdun. Sotalasten ei arveltu kärsivän vanhemmistaan eroamisesta, jos he olivat liian pieniä muistaakseen asiaa jälkepäin. Samoin heidän odotettiin sopeutuvan vanhaan kotimaahansa vuosien toisessa maassa ja kulttuurissa elämisen jälkeen.

Suuret eleet ja rituaalit eivät olekaan avain tunteiden ja kokemusten onnistuneeseen käsittelyyn; jotenkin niitä kuitenkin pitäisi käsitellä. Toisen maailmansodan aikainen ja jälkeinen kulttuuri eivät tarjonneet tähän kovin monia välineitä. (Kivimäki 2006.) Unohtaminen oli yleinen lääke; kun psykologinen tietämys yleistyi, sekin korosti suremista prosessina, joka täytyi saattaa päätökseen. Edesmenneen läheisen päivittäistä ajattelemista, saati hänen läsnäolonsa kokemista pidettiin patologisena. Vasta viime vuosikymmeninä ajattelu on muuttunut niin, että

ymmärretään ihmissuhteiden voivan jatkua kuoleman jälkeenkin, vaikka toinen osapuoli ei enää paikalla olisikaan, eikä näin kokevia ihmisiä pidetä hoitoa vaativina tapauksina.

Lopuksi esitän kokoavasti joitakin huomioita siitä, miten sodat ovat vaikuttaneet suomalaiseen kuolemankulttuuriin ja miten niitä on käsitelty. Sisällissodan julkinen käsittely painottui maailmansotien välisenä aikana valkoisten kokemuksiin ja sankaruuteen. Yhteisöt käsittelevät kokemuksiaan tarinoiden avulla, joten näillä, osin viralliselta taholta tuotetuilla mutta myös yksityisillä tarinoilla oli merkityksensä. Kauhutarinoilla punaisten raakuuksista luotiin omaa identiteettiä ja perusteltiin sitä, miksi sota täytyi käydä. Sankarivainajien muistaminen ja sankarihaudat pitivät sodan ja sen merkityksen ihmisten mielissä.

Punaisten puolella kerrottiin samoin tarinoita, mutta niiden uhrit ja sankarit olivat tietenkin punaisia. Teloitukset ja vankileirit lisäsivät katkeruutta entisestään, sekä se, että punaisten kokema todellisuus leimattiin olemattomaksi valkoisella puolella. Asenteet luonnollisesti lientyivät 1930-luvun loppua kohti, mutta tarinoiden kertomisella ja sotakuoleman ja raakuuksien esillä pitämisellä lienee ollut vaikutuksensa myös muihin kuolemiin suhtautumisessa. Maailmansotien välisen ajan kuolinilmoitukset ovat usein hyvin tunteellisia ja dramaattisia: ”Risto riutui riutumistaan, kuolo hiipi hiljalleen.” Aikakauden kansantauti tuberkuloosi, jota sairastettiin usein vuosia kotona, toi kuoleman tietysti lähelle ihmisiä. Samoin kuolemansyy, oli se vaikka itsemurhakin, saatettiin julkistaa lehdessä.

Toisen maailmansodan jälkeinen sureva Suomi oli hyvin toisenlainen. Käytettiin abstrakteja ilmaisuja ja filosofisia tekstejä kuolemaa kuvattaessa. Uskonnon asema oli edelleen vahva, mutta sen rinnalla näkyi pyrkimys etäännyttää kuolema yleisemmän tason ongelmaksi, jossa henkilökohtaiset tunteet ovat vain yksi aspekti. Sankarivainajien omaisilta edellytetty tyyneys oli siirtynyt kaikkeen kuolemaan suhtautumiseen; samoin modernin ihmisen viiveys edellytti, että kuolemalla ei liikaa vaivattu muita ihmisiä eikä heille myöskään kerrottu enempää kuin tarve vaati.

Sotien vaikutus kuolemankulttuuriin ja sen muutokseen näyttäisikin olevan ennen kaikkea olemassa olevia kehityskulkuja vahvistava. Samoin oli esimerkiksi terveydenhuollon kehityksessä: jatkosodan alussa aloitettu äitiysneuvolatoiminta oli suunnitteilla paljon aiemmin,

mutta poikkeusoloissa se oli helpompi ajaa läpi. Myös ylempien luokkien hillitty sureminen teki tuloaan jo 1930-luvulla, mutta sotavuosina se asetettiin kansalliseksi normiksi.

Kuten esimerkki Ruotsista antaa ymmärtää, välitön sodan kokemus ei ole ollut tarpeen, jotta kuolemasuhde on muuttunut, jopa samoihin aikoihin. Toisaalta on selvää, että sota jättää voimakkaan jäljen yksittäisiin ihmisiin ja yhteisöihin. Aikana, jolloin sotilaan kuolema ei välttämättä ollut lähellä tapahtuvaa todellisuutta, eikä sisältänyt oletusta yksilön uhrivalmiudesta tai omaisten kasvattavasta vaikutuksesta, omaisten ei yleensä tarvinnut suuremmin ottaa osaa saati kantaa siihen. Kansallisten armeijoiden aikakaudella tilanne on toinen: uhri on yhteinen, ja koko kansakunnan sanotaan surevan kaatuneita. Vaikka monissa maissa on siirrytty ammattiarmeijoihin, kielenkäyttö on edelleen samanlaista.

Nykyinen maailman- ja ihmiskuva ovat kuitenkin toisenlaiset. On ymmärretty tunteiden ilmaisemisen merkitys, eikä siviilivainajien aiheuttama suru jää automaattisesti jälkeen sotakuolemasta. Ainakin Yhdysvalloissa näyttäisi olevan näin; toisaalta samoin sotaa käyvässä maassa eli Israelissa kaatuneiden arvostus on edelleen korkeinta ja kuulemma muistuttaa suomalaista toisen maailmansodan aikaista sankarikuolemankulttuuria. (Lebel 2012.)

Suomessa puhutaan mielellään sodan aiheuttamista ja jopa sukupolvelta toiselle periytyvistä traumoista. Joissain tapauksissa näin voi olla, mutta suomalainen kuolemankulttuuri olisi kehittynyt pitkälti samanlaiseksi muutenkin. Kenties muutos olisi ollut hitaampaa, tapahtuihan suuri maaltamuuttokin vasta 1960-luvulla, samoin kuin sairaalakuoleman yleistyminen. Kenties suomalaisuuteen ei aivan yhtä voimakkaasti liitettäisi puhumattomuutta ja tunneilmaisun vaikeutta, oli sitten kyse elämästä tai kuolemasta.

Kirjallisuus:

Ariès, Philippe (1977) *L'homme devant la mort 2. La mort ensauvagée*. Pariisi: Éditions du Seuil.

Fussell, Paul (1975) *The Great War and Modern Memory* Lontoo, Oxford ja New York: Oxford University Press.

- Hakapää, Jyrki & Risto Marjomaa (2000) *Kuolema taistelukentällä. Ilmestyskirjan ratsastajat. Sota, nälkä, taudit ja kuolema historiassa*. Toim. R. Marjomaa, J. Nurmiainen & H. Weiss. Tampere: Vastapaino.
- Jalland, Pat (2012) *Death in War and Peace. A History of Loss & Grief in England, 1914–1970*. Oxford: Oxford University Press.
- Kempainen, Ilona (2006) *Isänmaan uhrin. Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Helsinki: SKS.
- Kivimäki, Ville (2006) Psykiatrien paperisota: Suomalaisotilaiden psyykkisten vammojen diagnoosit ja hoito toisen maailmansodan aikana, *Historiallinen Aikakauskirja* 3/2006.
- Konkka, Unelma (1985) *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS.
- Lebel, Udi (2012) "Hierarchy of Bereavement: Terror, Private Loss and the National Ranking of Bereavement". Suullinen esitelmä Helsingin yliopiston tutkijakollegiumin symposiumissa "Mortality, Death and Dying" 22.-24.8.2012.
- Linna, Väinö (1979) *Täällä Pohjantähden alla III*. Helsinki: WSOY.
- Linna, Väinö (2000) *Sotaromaani*. Helsinki: WSOY.
- Merridale, Catherine (2000) *Night of Stone. Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. New York ja Lontoo: Viking.
- Paavolainen, Olavi (1946) *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Helsinki: WSOY.
- Palva, Lauri (1997) *Sankarivainajien tie kotiin*. Riihimäki: Lauri Palva.
- Peltonen, Ulla-Maija (2000) "Kuolema sisällissodassa. muistamisen ja unohtamisen kysymyksiä." *Elore* 2/2000. [http://www.elore.fi/arkisto/2_00/pel200.html] Viitattu 12.5.2013.
- Pentikäinen, Juha (1990) *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista*. Helsinki: SKS.

Poteri, Juha (2009) *Sankarihautaukset vapaussodassa – valkoisten kaatuneiden hautaaminen Suomessa vuonna 1918*. Helsinki: PK-Koulutuskeskus.

Sillanpää, Jaakko (2002) *Tie ja sen raivaaja. Kaatuneitten huollon kehittyminen sotiemme 1939–1944 aikana*. Jaakko Sillanpään käsikirjoituksesta toimittanut Pekka Kurenmaa. Saarijärvi: Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys ry.

Skarin Frykman, Birgitta (2007) “’Sista ordet.’ En revolution i stillhet. Arbetarbegravningarnas sociala språk.” *Arbetarrörelse och arbetarkultur. Bild och självbild*, toim. Lena Johannesson Ulrika Kjellman & Birgitta Skarin Frykman. Carlssons Bokförlag.

Waltari, Mika (1940) *Antero ei enää palaa. Pienoisromaani*. Helsinki: WSOY.

Winter, Jay (1995) *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wirkkala, Ilmari (1945) *Suomen hautausmaiden historia*. Helsinki: WSOY.

Ilona Pajari, VTT, on sosiaalhistorian tutkija, joka on lähestynyt suomalaisen kuoleman historiaa sekä sodan että rauhan ajan näkökulmista käsin. Hänen tämänhetkinen tutkimusprojektinsa käsittelee hautajaisten historiaa 1800-luvulta nykypäivään.